

ОБОРОННИЙ КОМПЛЕКС СТОЛИЦІ ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА – МІСТА ВОЛОДИМИРА

© Терський С.В., 2008

Досліджено особливості середньовічного військово-стратегічного комплексу столярного міста Волині Володимира. На тлі військово-політичної історії та стратегічного розташування міста у світлі археологічних досліджень проаналізовано середньовічне озброєння його гарнізону. Подано характеристику найважливіших пам'яток його військової історії, більшість з яких ще належить поглиблено вивчати.

The process to accumulate of knowledge about medieval military complex and weapons also thanks to archaeologist investigations of the Volodymyr in this article has been investigated. All this generalizations of the main monuments of the Volodymyr's military history has been investigations.

Княжа столиця Волині – місто Володимир відіграло значну роль в історії України у X–XV ст., як політичний та культурний центр України. Проте місто, розташоване неподалік від західної політичної та етнографічної границі Русі-України, було також визначним оборонним центром держави. З цього опорного пункту Київської держави у Західному Побужжі дружини володимирських князів відправлялись у далекі походи проти західних та північних сусідів.

Короткі публікації оглядів археологічних матеріалів з Володимира досі не дають повної уяви про оборонний комплекс міста [12, 22, 26, 27 та ін.]. Успіхи археологічних досліджень останніх десятиліть, проведених насамперед Волинською археологічною експедицією Львівського історичного музею у 1987–2006 рр., дають можливість розглянути згадані наукові проблеми у різних аспектах.

Місто Володимир протягом своєї понад чотирьохсотрічної історії як княжої столиці Волині (988–1394) активно розвивалося територіально та в суспільному відношенні. Зусиллями великокнязівської влади тут було зведено першорядні фортифікації, які повинні були захистити чисельну столичну управлінську еліту на випадок нерідких в цей час конфронтацій. Потужним мав бути також боярський стан, який забезпечував швидке формування професійної армії на випадок військових дій. Добре відомим є факт концентрування в околицях княжих столиць боярських та дружинних садиб.

Про існування в найближчих околицях міста вже з X–XI ст. численних дворів великокнязівських дружинників знаємо з опосередкованих джерел. Так, в околицях Володимира досліджені підкурганні поховання великокняжих дружинників кінця X–XI ст. В одному з курганів коло Зимного було знайдено залізну зброю та кольчугу [31, с. 226], а неподалік, на могильнику у Новосілках, досліджені характерні для дружинників поховання у зрубках [37].

В умовах середньовічного суспільства військовою службою за необхідності виконували усі вільні громадяни. Міщани, як правило, становили основу пішого ополчення. Так, піхота, згадана під час подій 1257 р., коли до Володимира підступили монголи на чолі з ханом Куремсою [1, с. 844].

Відомі історикам дані про зброярські майстерні у місті стосуються лише XVI та пізніших століть, проте функціонування цих майстерень у столиці князівства було об'єктивною необхідністю. Уся ця важлива оборонна інфраструктура мала б розташовуватись на головному посаді (сьогодні це недосліджена археологами частина міста, оскільки місцева влада завжди була проти цього).

Отже, Володимир від початку заснування був фортецею, в якій зосереджувалися різні категорії військово-службового населення, склади озброєння та амуніції. Ці обставини сприяли розвитку місцевої військової справи загалом.

Особливістю укріплень дитинця була їх ґрунтовність: потужні земляні вали (рис. 1) зводилися зусиллями усієї залежної від міста території. Ця резиденція посадника великого київського князя в плані трапецієподібна, як і замки Устилуга, Сутейська, Шеполя, Пересопниці та інших менших станцій на торговому шляху з Києва у Західну Європу, була задумана, мабуть, у часи Володимира Великого та Ярослава Мудрого, коли тісним контактам із Заходом надавалося першорядної ваги [28].

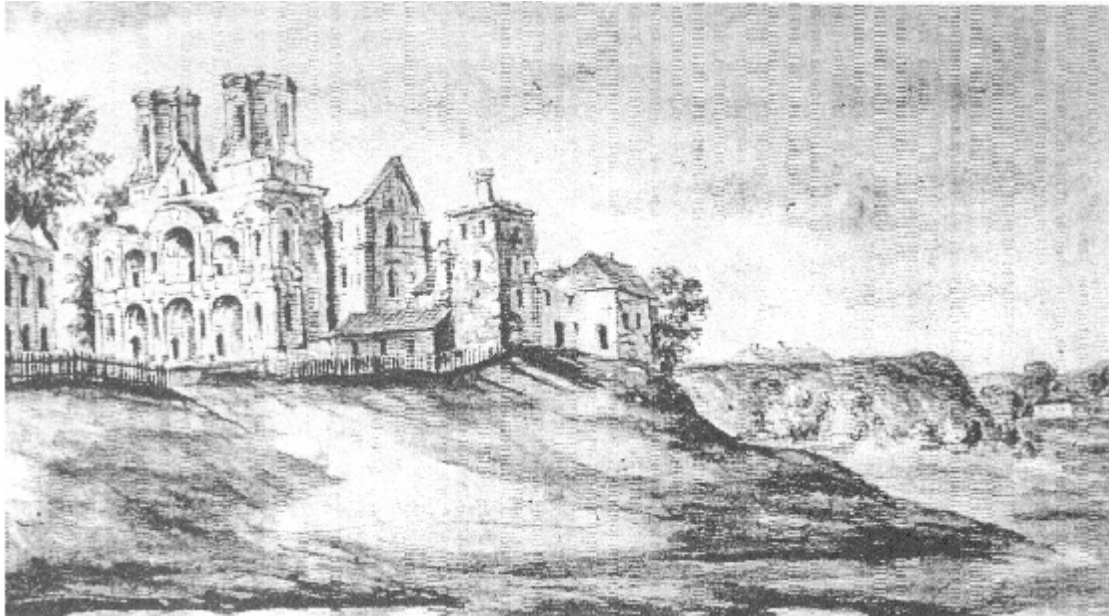

Рис. 1. Рештки валів дитинця княжого Володимира (на задньому плані). Мал. Кінця XIX ст.

Значно слабше було укріплено первісний Окольний город, де проживали або мали двори князівські бояри. Первісний головний торгово-ремісничий посад, що розташовувався у долині р. Смочі, земляних укріплень очевидно не мав. Традиційно цю частину міста укріплювали лише дерев'яною стіною – «столпієм». Проте, коли у Володимирі внаслідок трагедії, що пережили українські князівства Середнього Подніпров'я, відбувся значний приплив наддніпрянських бояр та загалом економічно-активного населення, на навколишній території розпочалося зведення потужного комплексу укріплень.

Найдавнішою укріпленою частиною міста – дитинцем Володимира – було городище в урочищі Замок площею 1,5 га на правому березі р. Луги, яке від моменту побудови в XI ст. аж до загарбання Волині наприкінці XVIII ст. Російською імперією виконувало роль князівської, а згодом королівської фортеці. Спеціального археологічного дослідження укріплень дитинця не проводилося. Культурні напластування майданчика XVII–XIX ст. наприкінці XIX ст. були використані переважно для підсилення оригінальних валів. М. Кучинко 1975 р. виявив на території дитинця заглиблені житлові споруди кінця X ст., а М. Малевська у 1975, 1982 й 1989 рр. досліджувала кам'яний замок, споруджений на дитинці в 1366–1370 рр. королем Казимиром III.

Дитинець було укріплено від решти берега рукавом р. Смочі. Ще одне відгалуження цього рукава омиває сусідню ділянку прилеглих із заходу пагорбів правого берега р. Луги площею 8 га. Рятівними розкопками 1999 р. на вул. Сокальській, 14 (це найвище піднята територія Старого міста, із західного боку обмежена урвищем у бік вул. Водопійної, з півночі – рукавом р. Смочі, круті схили якої внаслідок природної ерозії ґрунту час від часу осуваються – останній зсув ґрунту 1996 р. „з'їв” 2–3 м із західного боку) досліджено глиняний вал-платформу рубежу X–XI ст. Згадані укріплення оточували здавна освоєну територію, про що свідчать кілька будівельних горизонтів із спорудами X ст., досліджених під валом [24, 29].

Отже, первісний окольний город X–XI ст., так званий пригородок – місто бояр та заможних міщан, – знаходився західніше від дитинця в межах острова, утвореного рукавом р. Смочі, на площі

близько 8 га. Підтвердженням цього є розташування перших монументальних споруд міста – Успенського собору та храму невідомої посвяти на вул. Садовій (друга половина XII ст.).

Відома з перших топографічних пошуків О. Цинкаловського наступна лінія укріплень Великого Окольного города, яка частково збереглася до наших днів і відтворена на підставі картографічних джерел, була продатована П. Раппопортом „не пізніше середини XII ст.” [18, с. 71]. Вона складалася з двох (трьох?) ліній валів та стількох же ровів і оточувала райони, що охоплювали півколом дитинець, включаючи також великий район за р. Смоч (урочища Михайлівщина та Апостольщина). В такий спосіб р. Смоч разом із рукавами поділила територію старого Володимира на чотири частини: дитинець, пригородок (первісний окольний город), поділ із ринком (власне середнє місто – середмістя) та Засмочья.

Указана лінія укріплень, яка захищала новий Окольний город з півночі, була надзвичайно потужною. Спостереженнями, проведеними нами 1987 р. в котловані під житловий будинок на вул. Соборній (Фарній, К. Маркса), 12, зафіксовано рештки першого оборонного рову завширшки близько 8–9 м, згодом засипаного сміттям, із невеликим монетним скарбом середини XVIII ст. [3]. Отже, перша й друга лінії укріплень разом досягали тут ширини близько 80 м. Це робило їх невразливими до металеві облогової техніки монголів. Очевидно, саме ці укріплення намагався знищити хан Бурундай у 1261 р. У час ослаблення Золотої Орди на початку XIV ст., тобто у часи правління короля Юрія I вони, мабуть, були відновлені.

Отже, маємо справу з помітною розбудовою Володимира наприкінці XIII – у першій половині XIV ст. Саме в другій половині XIII ст. у Володимирі розпочинається зведення багатьох визначних монументальних споруд. Їх концентрація на лівому березі р. Смочі (монастирсько-палацовий комплекс в урочищі Михайлівщина, храм св. Василя) посередньо вказує на пізній час включення цього району до укріпленої території міста. Після подолання протягом 1240–1250-х рр. наслідків Батієвого погрому місто продовжило свій територіальний розвиток у східному напрямі. Саме в цей час для захисту новоосвоєних районів Окольного города площею 66 га на обох берегах р. Смочі могло бути розпочато зведення згаданої лінії оборони, що включала не менше двох земляних валів з ровами.

Окремі знахідки свідчать про заснування садиб дружинників на передмістях. Частина з них могла початково мати примітивні укріплення: при дорозі на Сокаль, де, очевидно, розташовувався ремісничий посад, знайдено острогу (подібний екземпляр остроги походить із культурних напластувань XIV–XV ст. на Ринку в Бреслау (Вроцлаві) [34] та предмети озброєння (рис. 4: 13; 6: 12).

Адміністративно міська територія княжої столиці мала конкретні межі, відмічені також оборонними рубежами. На їх існування, на нашу думку, вказують місця зупинки монгольських ратей Бурундая та Телебуги у 1959 та 1981 рр. відповідно. У середині XIII ст. на сході вони доходили до с. Житані, а на заході – до с. П'ятидні. Тогочасні укріплення у цих пунктах у первісному вигляді не збереглися. Рештки укріплень у П'ятиднях (городище), на якому зараз стоїть церква Покрови, мабуть, були перекриті пізнішими фортифікаціями. Згодом юридичні межі залежної від міста території були розширені. З'явилися і нові оборонні рубежі. До їх складу входили, мабуть, князівська фортеця на західній межі – в Устилузі, де могла бути зведена одна з нелокалізованих досі цегляних «волинських» веж (городище не досліджувалось, оскільки входить до складу прикордонної застави) та укріплення на східній межі – в ур. «Замчисько» поміж Маркоставом та Чесним Хрестом, які поєднувались з однойменним монастирем.

У межах залежної від міста території, як вже згадувалось, існували садиби дружинників, частина з яких з часом отримала дерев'яно-земляні укріплення, що фіксуються археологічними методами (рис. 2). Такі городища досліджені у с. Когильно при злитті р. Рилавиці з правобережним допливом (пізніша садиба бояр-шляхтичів Коіленських) та у Сільці південніше від Зимного (двір князів Чарторийських).

Таких укріплених боярських садиб було значно більше. Одна з них, розташована вище по р. Лузі від Зимного, очевидно, отримала назву від імені першого власника Хвала. Поселення Хвалимичі (тепер село Фалимичі) та Житані вперше згадані в літописі під 1157, 1261 і 1283 рр. [1, с. 486, 850, 892], назва яких за однією з версій виникла від особового імені або ж від назви місця, де

засівали хліб [5, с. 418], або, за В.І. Далем [6, т. 1, с. 545], від «житня людина» — «середній стан між боярами, першорядними громадянами та чорними людьми». З першим літописним селищем слід пов'язувати укріплені пам'ятки, розташовані на мисах східніше та північніше від сучасного села. Північний мис річкової петлі в XII–XVIII ст. був зайнятий містечком із замком. Рештки замчиська та підзамча Фалимич, що знаходяться на останцях у заплаві лівого берега р. Луги, першим обстежував О. Цинкаловський. Підзамче (посад) площею близько 1,5 га (130 x 50 м) в урочищі Селисько в 1987 й 2003 рр. обстежувала Волинська експедиція Львівського історичного музею [3, с. 9, 11; 24]. Дитинець, що займав округлий останець діаметром 40 м заввишки до 8 м над заплавою, згодом був зайнятий шляхетським дерев'яним замком, згаданим у 1543–1597 рр. [3, с. 9, 11; 24].

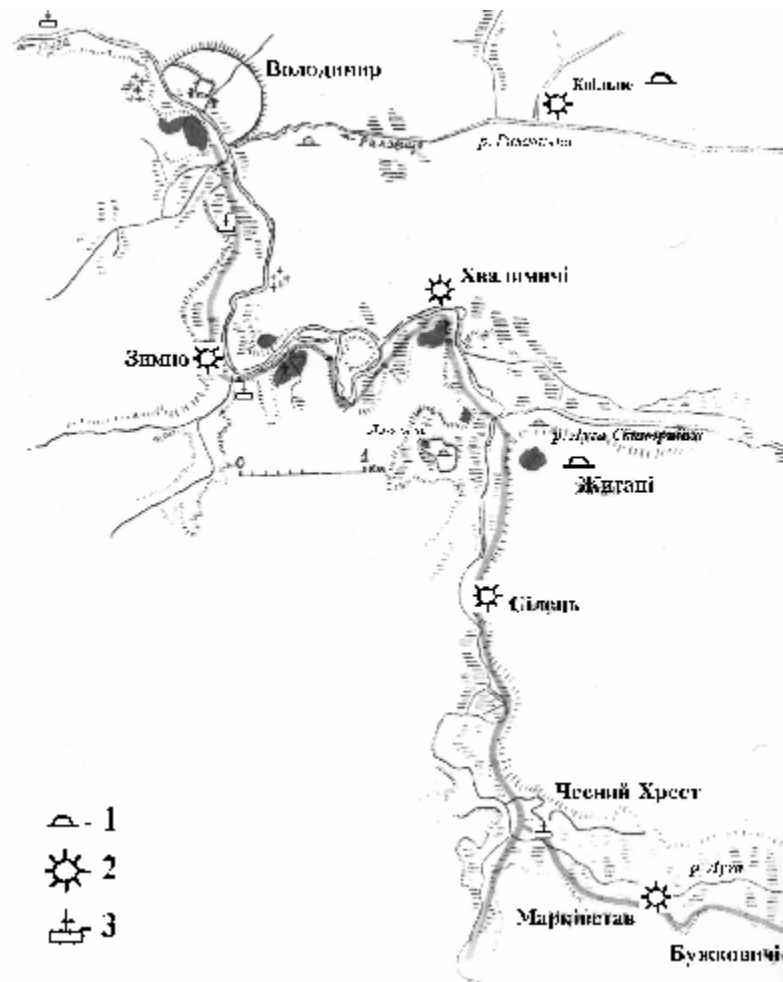
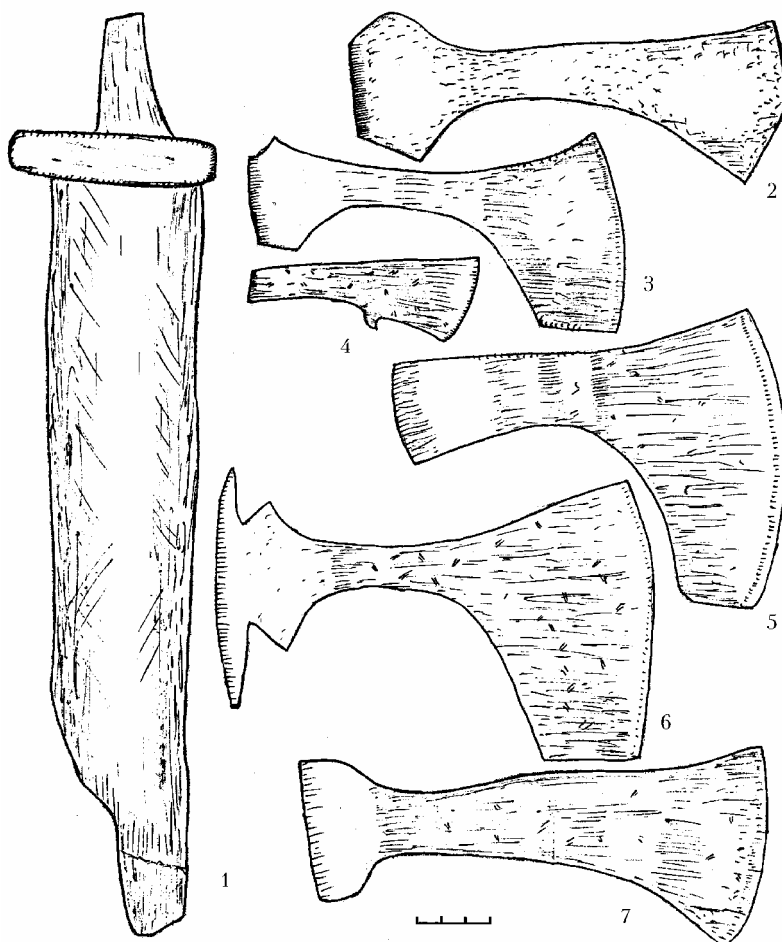

Рис. 2. Мережа укріплень в околицях Володимира за даними робіт Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею та Інституту українознавства НАН України (1987–2006 рр.). Умовні позначення: 1– курганні могильники; 2– городища; 3– монастирища

Свідченням заснування первісно боярської садиби є, мабуть, назва с. Низкиничі.

У зв'язку з боротьбою за Волинь, яка велася наприкінці XI ст., у літописі вперше з'являються імена володимирських бояр. Більшість з них походила з оточення князя Давида Ігоровича. Усього за XI–XIII ст. в літописі згадується 37 імен володимирських бояр — більшу кількість імен бояр літопис не подає ні по одному іншому місту України-Русі. Князівські міжусобиці, що розпочалися після смерті Ярослава Мудрого, вивели володимирських бояр на політичну арену, сприяли їх матеріальному становленню. Під 1097 р. згаданий двір боярина Вакія [2, с. 150], в якому тридцять мужів та два отроки княжі — Улан та Колча – стерегли осліпленого теребовельського князя Василька. Слід зауважити, що на відміну від галицьких бояр, волинські завжди вірно служили своїм сюзеренам.

Специфічною зброєю княжих дружинників традиційно залишався меч. Меч варязького типу знайдений за нез'ясованих обставин у Старому місті (рис. 3; ВВІМ). Ще один меч цього часу, що був знайдений неподалік від Володимира, на березі р. Буг біля с. Вигаданка разом з шоломом і черепом, який селяни відразу кинули назад у річку, мав довжину 93 см (32, рис. на с. 31) та зберігався спершу у музеї НТШ (№ 23530), а потім у Львівському історичному музеї (ЛІМ-135, тепер втрачений, див. [25]).

*Рис. 3. Зброя X—XV ст. з території Володимира
(випадкові знахідки із збірки Володимирського історичного музею)
(мал. С. Терського)*

Проте професійні воїни-дружинники були насамперед кіннотниками. Вони мали велику кількість спеціального озброєння, про яке відомо переважно з випадкових знахідок.

Зброя та захисний обладунок. Зброєю володимирського дружинника був меч з перехрестям, характерним для рубежу X—XI ст.

Чимало сокир різного призначення зібрано випадково під час земляних робіт на території середмістя та його околиць [32, рис. на с. 48]. Пізніші знахідки зберігаються у фондах Волинського краєзнавчого та місцевого історичного музею (рис. 3).

У часи монгольської навали зброя Володимира зазнала подальшої еволюції. Відомо, що, зіткнувшись з таким ворогом, як монголо-татари, ще князь Данило Романович зумів використати те з їх військового спорядження, що, на його думку, найкраще підходило для боротьби з ворогом [16, с. 188]. Так, під час одного його закордонного походу "немци же дивяшеса оружью татарському" [1, с. 814].

Ймовірно, тому Волинь можна віднести до тих територій у Східній Європі, де найскоріше набув поширення новий тип сокир — черешкових з плоским лезом, — прототипів пізніших бер-

дишів. До такого типу сокир належать дві бойові сокири, знайдені в середмісті. Вони виготовлялися зі сталеві пластини завтовшки близько 1 см, закріплювалися на деревку за допомогою зігнутого в одній площині під прямим кутом черешка розміром близько 4x5 см. Розміри леза цих сокир — близько 16x8 см. Генеза сокир цього типу, можливо, має якісь східні корені. На цю думку наводить порівняння волинських черешкових сокир XIV—XV ст. (Лучеськ, Любомль, Головно, Галич) із аналогічними типами озброєння населення Центральної Азії [23].

Парадно-представницькою зброєю були дві бронзові булави (рис. 4), випадково знайдені у місті. Ще одна знахідка великої бронзової булави на території міста відома з кінця XIX ст. [4, с. 64].

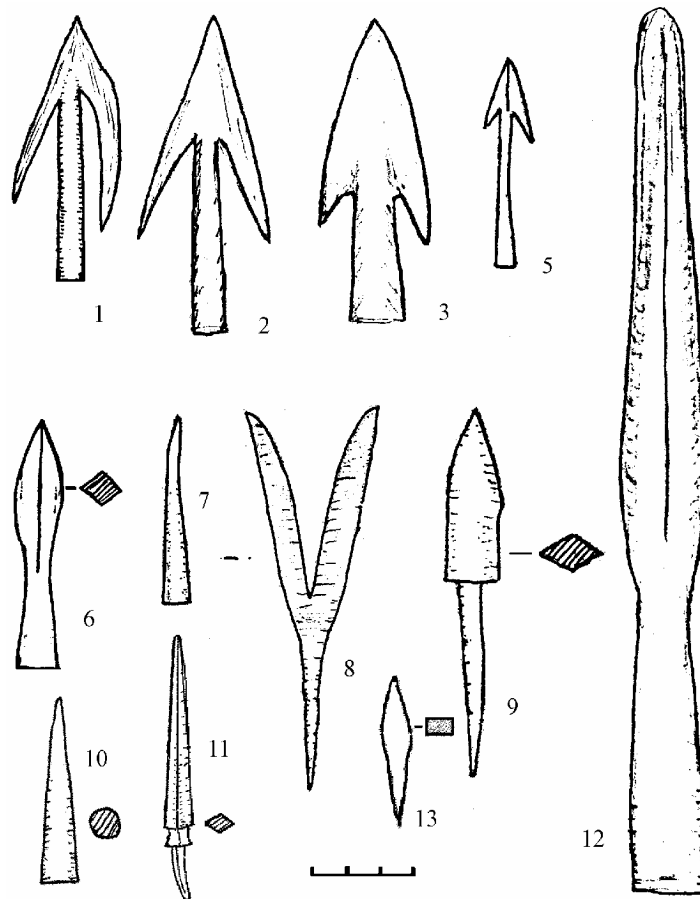

Рис. 4. Залізні вістря стріл та списа з території Володимира (мал. С. Терського)

Зброя дальнього бою. Вістря списів XI—XV ст. (рис. 4 : 12) є частими знахідками на території міста. Списи майже до кінця XV ст. залишалися зброєю першого удару [10, с. 19]. Одна з найраніше зафіксованих зберігалася у Національному музеї у Львові, а у 1940 р. надійшла у ЛІМ (довж. збереж. част. 138 мм, НМ –17382: ЛІМ-III-2189; КР-17651). Знахідки другої половини XX ст. є у колекції ВІМ та музеї археології Волинського держуніверситету: [12, рис. 17: 8] та ВКМ (Зимно).

Знахідки вістрь стріл походять з дитинця, середмістя, ур. Апостольщина та Зимно. Найпоширенішими були стріли подвійного призначення: мисливського та військового. До таких, ймовірно, належали двошипні (рис. 4: 1–5), знайдені у Зимно [32, рис. на с. 48; 33, с. 90]. Бронзобійні шилоподібні вістря досить поширені у містах Русі, знайдено у Старому місті [12, рис. 17: 8] та ур. Апостольщина (рис. 4: 11).

Так звані "зрізні" (рис. 4) використовувалися переважно для боротьби з кіннотою. Вістря їхні виготовлені у вигляді суцільних або дворогих пластин. Дворогі вістря стріли з ур. Апостольщина (рис. 4: 8) мають аналогії у Червені, Угровську, Волині [39, с. 40–41, 54–55; 35, рис. 5: 6; 38, рис. 4,

a), а також у галицьких містах — Звенигороді [19, рис. 5: 14], Галичі [16, рис. 74: 3], Перемишлі, Пліснеську [11, рис. 12: 3–4, 16, 17], буковинських городищах.

Арбалетні "болти" використовувалися проти важкоозброєних воїнів (рис. 4: 6, 9). У XIV ст. втульчасті болти витісняють черешкові [10, с. 29]. Їх аналогії відомі з Берестя [Лысенко, 1985, с. 222—223, рис. 150], західних земель Польщі [40, гус. 11, 12]. У шарі XIV ст. на Апостольщині [15, с. 55, 163] знайшли двоє втульчастих конічних вістр стріли (рис. 4: 7, 10), характерних для західних регіонів Русі [15, с. 55, 163]. Цікавий вістреподібний напівфабрикат (рис. 4 : 13).

Знахідки елементів **захисного обладунку** походять з Окольного города. Декілька кольчуг та шоломів знайшли під час земляних робіт у 1920—1930 рр. [35, с. 168–170]. Шматки кольчуги XI—початку XII ст. знайдені експедицією М.К. Каргера. Кільця її склепані маленькими заклепками, тобто по виразу, прийнятому у пізньому середньовіччі, подібному "на цвях" [8, с. 13, Кат. № 70] (рис.).

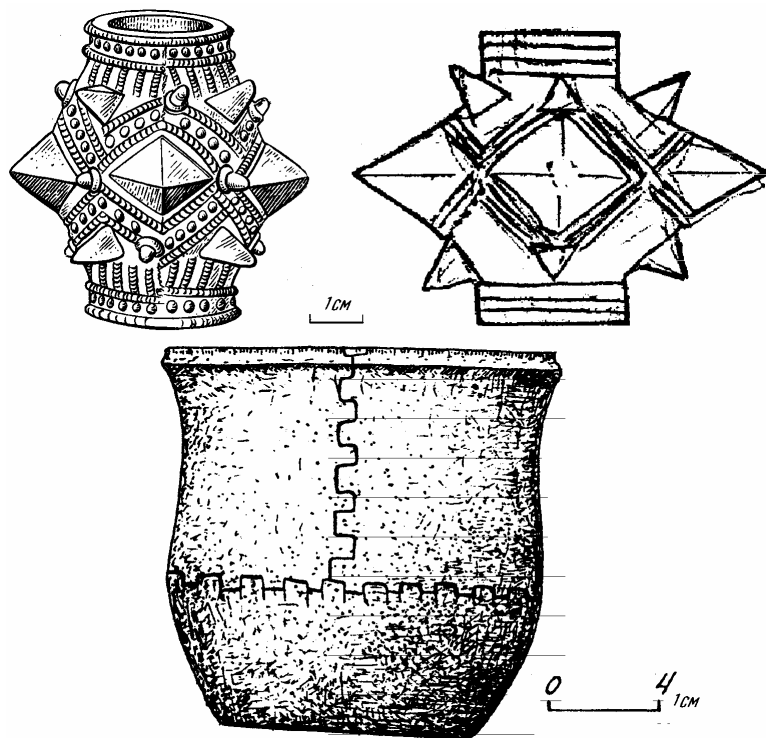

Рис. 5. Бронзові булави та мідний казан XII—XIV ст.

Спорядження вершника та верхового коня. Відзнаки дружинника – остроги зібрані у різних частинах міста. Одна (фонди ЛІМ-165) із зіркою, інша, ймовірно, з поховання дружинника [фонди ДАМ у Варшаві: 37, tabl. 24: 10, 11].

Фрагменти острог XIII—XIV ст. з чотиригранним шипом та зіркою зібрані на Заріччі (рис. 6 : 12).

Стремено, підкови та остроги XIII—XIV ст. зібрано на території середмістя та в ур. Апостольщина (рис. 6). Аналогії підковам відомі з польських публікацій [40, гус. 18: 3].

Під час закладки палацу XIV ст. в яму для стовпа опущено стремено куполоподібної форми з відламанною підніжкою та одним завершенням корпусу (рис. 6 : 6). Його висота – 13 см, ширина 12 см. За класифікацією А.М. Кірпічнікова [9, с. 52—53], стремено належить до IX типу кільцеподібних стремених з кілеподібним завершенням дужки з прорізним вушком для ремінця, розрахованим на м'яке взуття, яке прилягало до підніжки середньою частиною підошви. Ширина прорізу пуглиця – близько 2,5 см. На думку дослідника, вони призначались для легкоозброєних стрільців-лучників. Це були вироби серійного (масового) виробництва. Час їх появи на Русі — XI—XII ст. Найпоширенішими вони були на пам'ятках безпосередньо передмонгольської доби.

У садибі, ймовірно, боярина-гуменника на сучасному ур. Апостольщина, що знищена у 1370-х рр., зібрано також інше характерне дружинне спорядження: два різнотипові льодохідні

шипи, скребницю для догляду за конем, шпильку з рухомим кільцем (рис. 6 : 1) – похідну вилку, що могла одночасно слугувати застібкою до одягу, знаряддя для письма. Подібні предмети відомі також з Луцька, Пересопниці, Дорогобужа, Шумська, Перемиля на Волині та багатьох інших міст Русі та Європи загалом [30, рис. 20 : 1].

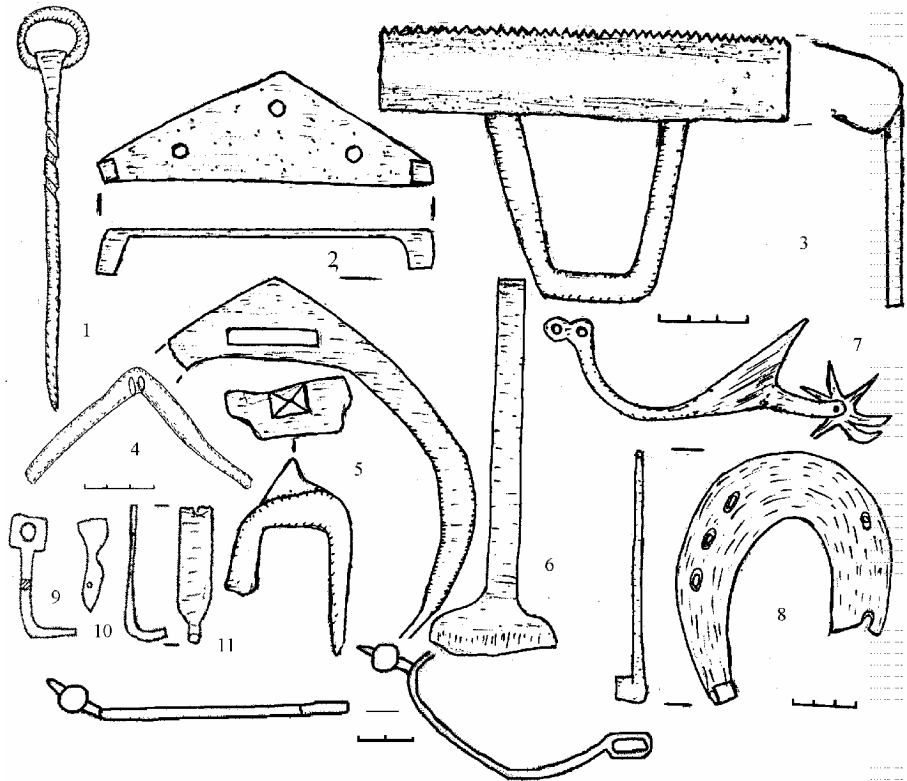

Рис. 6. Предмети спорядження дружинника та коня XIV ст. із “боярської” резиденції в ур. “Апостольщина” (розкопки 1999–2000 рр. С. Терського) (мал. С. Терського):
1 – шпилька; 2, 5 – льодохідні шипи; 3 – скребниця для чистки коня; 4, 7 – остроги;
6 – стремено; 8 – підкова кінська; 9-11 – сагайдачні гачки; 12 – острога із Заріччя

Важливим елементом військового спорядження дружинника був мідний казан. Унікально збережена знахідка цього типу випадково виявлена у р. Лузі (рис. 5 : 3). Мідні клепані казани мали значне поширення на Волині [20, с. 52—53; 14]. Прийнято вважати їх запозиченням у половців.

Пам’ятки оборонного будівництва та характерні військові артефакти поки що вивчені недостатньо на території Володимира та його околиць. Їх дослідження стримується позицією сучасних владних чинників. Проте без належного вивчення оборонної складової князівська столиця Західної України-Русі постає білою плямою на політичній карті середньовічної Європи. Наповнити її конкретним змістом – найважливіше завдання українських істориків.

1. Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Императорскою археографическою комиссією.— Т. 2. Ипатьевская летопись.— 2-е изд.— М., 1908.— 936 с.
2. Літопис Руський за Іпатіївським списком / Перекл. Л. Махновець.— К.: Вид-во “Дніпро”, 1989.— 591 с.
3. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО), ф. 2591, оп. 1, спр. 698: Терський С.В. Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею на території Ровенської, Волинської та Львівської областей в 1987 році. — С. 20.
4. Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологического съезда в Киеве.— Т. I.— М., 1901.— С. 36—133.
5. Вишневецька Г. Назви поселень Холмищини і Підляшшя, які утворилися від дохристиянських чоловічих особових імен // Вісник Прикарпатського національного університету. Сер. Філологія. — Івано-Франківськ, 2007. — Вып. 15—18.— С. 416—419.
6. Даль В.И. Словарь живого великорусского языка: В 4-х т.— М., 1955.
7. Заяць А.Є. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. — Л., 2003. — С. 38, 134.
8. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Доспех: комплекс боевых средств X—XIII вв.— 1971. — Вып. 3— 92 с. (САИ.— Вып. Е1-36).

9. Кирпичников А. Н. *Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX—XIII вв.*— Л., 1973.— 140 с. (САИ — Вып. Е1-36). 10. Кирпичников А.Н. *Военное дело на Руси в XIII—XV вв.*— Л.: Наука, 1976.— 104 с. 11. Кучера М.П. *Древній Пліснеськ // Археологічні пам'ятки УРСР.*— Т. 12.— К., 1962.— С. 3—56. 12. Кучинко М.М. *Волинська земля (X—середина XIV ст.): археологія та історія.*— Луцьк: Вежа, 2002.— 304 с. 13. Лысенко П.Ф. *Берестье.*— Минск: Наука и техника, 1985.— 399 с. 14. Мазурик Ю. *Половецький казан XII—XIII ст. з фондів Волинського краєзнавчого музею // Волино-Подільські археологічні студії.*— Вып. 1: *Пам'яті І.К. Свешнікова (1915—1995).*— Львів: Істор. музей, 1998.— С. 254—255. 15. Медведев А.Ф. *Ручное металлическое оружие (лук и стрелы, самострел) VIII—XIV вв.*— М., 1966.— 184 с. (САИ.— Вып. Е1-36). 16. Пастернак Я. *Старий Галич: Археологічно-історичні дослідження у 1850—1943 рр.*— Івано-Франківськ, 1998 (Краків; Львів, 1944).— 345 с. 17. Пацуто В.Т. *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси.*— М., 1950. 18. Раппопорт П.А. *Военное зодчество западнорусских земель X—XIV вв.*— Л.: Наука, 1967.— 241 с. (МИА, № 140). 19. Терський-Шеломенцев В.С. *Исследования детинца Звенигорода Галицкого // СА.— 1978.— № 1.— С. 206—215.* 20. Терський С.В. *Археологія доби Галицько-Волинської держави.*— Львів: Ін-т українознавства НАН України, 2002.— 108 с. 21. Терський С.В. *Пересопниця: Краєзнавчий нарис.*— Рівне: Азалія, 2003.— 160 с. 22. Терський С.В. *Володимирське боярство: персональний склад за літописними та археологічними даними // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології // Збірник наукових праць.*— Т. 1 (17).— Чернівці: Прут, 2004.— С. 80—92. 23. Терський С.В. *З історії української зброї XIII—XVIII ст.: сокири-бердиші та алебарди // Вісник Національного університету “Львівська політехніка” “Держава та армія”.*— 2005.— № 528.— С. 16—27. 24. Терський С.В. *Середньовічні укріплення Володимира та його околиць (за даними археологічних досліджень 1987—2004 рр.) // Середньовічні та ранньомодерні оборонні споруди Волині // Збірник наукових праць.*— Крем'янець, 2006.— С. 74—84. 25. Терський С.В. *Середньовічна зброя у львівських музейних колекціях довоєнного часу: походження і склад // Вісник Національного університету “Львівська політехніка” “Держава та армія”.*— 2006.— № 555.— С. 13—19. 26. Терський С.В. *Володимир у світлі археології // Княжа доба: історія і культура.*— Львів: Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, 2007.— Вып. 1.— С. 243—270. 27. Терський С.В. *Боярство Волині X—XIV ст.: походження, суспільна роль, персональний склад (за літописними та археологічними даними) // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка.*— Т. 253: *Праці археологічної комісії.*— Львів, 2007.— С. 511—527. 28. Терський С.В. *Скандинавські археологічні пам'ятки на Волині (X—XII ст.) // Другі “Ольжині читання”.*— Пліснеська-Львів, 14—15 червня 2007 року.— Львів, 2007.— С. 53—58. 29. Терський С.В. *Новий погляд на історичну топографію Володимира-Волинського (X—XIV ст.) в світлі розкопок 1999—2000 рр. // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття та Волині.*— Львів: Ін-т українознавства НАН України, 2007.— Вып. 11.— С. 256—263. 30. Терський С.В. *Оборонний комплекс середньовічного волинського міста Перемиля // Вісник Національного університету “Львівська політехніка” “Держава та армія”.*— 2007.— № 584.— С. 13—26. 31. Цинкаловський О. *Матеріали до археології Володимирського повіту // Записки НТШ.*— Т. 154: *Праці історично-філософської секції.*— Львів, 1937.— С. 183—240. 32. Цинкаловський О. *Княжий город Володимир.*— Луцьк: Надстир'я, 2003 (Львів: Просвіта, 1935).— 124 с. 33. Bronicki Andrzej. *Zimne. Region Włodzimierz-Wołyński — wyżynna osada neolityczna w swietle najnowszych wykopalisk: wyniki analizy zrodel pozakremiennych // Олександр Цинкаловський і край: Матеріали IX наукової історико-краєзнавчої Міжнародної конференції 20—23 січня 1998 р.*— Луцьк, 1998.— С. 89—93. 34. Buśko Cezary. *Archeologia w Rynku.*— Wrocław, 1997.— II. 27. 35. Cynkałowski A. *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego.*— Warszawa, 1961.— 265 s., XXXI tabl. 36. Mazuryk J., Panyszko S., Ostapjuk O. *Badania archeologiczne latopisowego Uhrowieska // Archeologia Polski Środkowo-Wschodniej.*— Т. 3.— Lublin; Chełm; Zamość, 1998.— S. 175—182, il. 37. Rauhut L. *Wczesnośredniowieczne materiały archeologiczne z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie // Materiały wczesnośredniowieczne.*— 1960.— Т. 5.— S. 231—259. 38. Rohatko J. *Nowe znaleziska z okolic Gródka nad Bugiem woj. Zamość // Sprawozdania archeologiczne.*— 1994.— Т. 46.— S. 169—184. 39. Świętosławski Witold. *Archeologiczne ślady najazdów tatarskich na Europę Środkową w XIII w.*— Łódź, 1997.— 128 s. 40. Laszkiewicz T., Michalak A, Broń i *oporzadzenie jezdzieckie z badań i nadzorów archeologicznych na terenie Międzyrzecza // Acta militaria mediaevalia* — 3.— Kraków; Sanok, 2007.— S.99—176.